

UOT 159.9

Yeganə Baxış qızı Əskərova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

AİLƏDAXİLİ MÜNAQIŞƏLƏR VƏ ONUN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Егяна Бахыш ызы Аскерова

доктор философии по психологии, старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВНУТРИСЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ И ИХ МЕСТО В ПЕДАГОГИЧЕСКО- ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Yegana Bakhish Askarova

doctor of philosophy in psychology

head teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

INTRA-FAMILY CONFLICTS AND ITS PLACEMENT IN PEDAGOGICAL- PSYCHOLOGICAL LITERATURE

Xülasə. Məqalədə qeyd olunur ki, ailə münaqişələrinin baş verməməsi üçün əsas şərt ailə üzvlərinin bir-birini anlaması, qarşılıqlı hörmətin olması, çətin məqamlarda bir-birinə güzəştə getməyi bacarmasıdır. Müşahidələr göstərir ki, hazırda ailədə baş verən münaqişələrin böyük əksəriyyətinin kökündə bu problem dayanır. Tərəflər bir-birini dinləmir, ən xırda səhv olduqda belə güzəştə getmir, biri digərinə lazımsız qadağalar qoyur. Belə ki, qarşılıqlı anlama, hörmət, güzəştə ailə sistemi normal səviyyədə inkişaf edə bilməz. Münaqişə subyektlərindən asılı olaraq ailə münaqişələrinin aradan qaldırma yolları da müxtəlifdir və ədəbiyyatlarda konkret hər bir situasiya üçün ayrıca məsləhətlər vardır. Ümumi olaraq ailə münaqişələrinin həll edilməsinin əsas yolları bunlardır: ailə münasibətlərinin əsasları, ailədə olan psixoloji-pedaqoji mədəniyyət üzrə biliklərin formalaşması; ailə qanun və qaydalarının, ailə ənənələrinin, davranış mədəniyyətinin formalaşması və s.

Açar sözlər: *ailə, tərbiyə, ər-arvad, qarşılıqlı münasibət. məsuliyyət, liderlik, vəzifə bölgüsü, münaqişə*

Резюме. В статье отмечается, что главным условием предотвращения возникновения семейных конфликтов является понимание членами семьи друг друга, взаимное уважение, способность идти на компромисс друг с другом в трудных ситуациях. Наблюдения показывают, что эта проблема лежит в основе большинства конфликтов, происходящих в семье. Стороны не слушают друг друга, не идут на компромисс даже при малейшей ошибке, один накладывает на другую ненужные ограничения. Таким образом, семейная система не может развиваться на нормальном уровне без взаимопонимания, уважения и компромисса. Существуют разные способы разрешения семейных конфликтов в зависимости от субъектов конфликта, и в литературе для каждой конкретной ситуации приведены отдельные советы. В целом основными способами решения семейных конфликтов являются: формирование знаний об основах семейных отношений, психолого-педагогической культуры в семье, формирование семейных законов и правил, семейных традиций, культуры поведения и др.

Ключевые слова: *семья, воспитание, супруг, взаимоотношения. ответственность, лидерство, разделение обязанностей, конфликт*

Summary. It is mentioned in the article that the main condition for family conflicts to not occur is that family members understand each other, have mutual respect, and are able to compromise with each other in difficult situations. Observations show that this problem is at the root of most of the conflicts occurring in

the family. The parties do not listen to each other, do not compromise even in case of the slightest mistake, one imposes unnecessary restrictions on the other. Thus, the family system cannot develop at a normal level without mutual understanding, respect, and compromise. There are different ways to resolve family conflicts depending on the subjects of the conflict, and there are separate tips for each specific situation in the literature. In general, the main ways of solving family conflicts are: formation of knowledge on the basics of family relations, psychological and pedagogical culture in the family; formation of family laws and rules, family traditions, behavioral culture, etc.

Key words: family, education, spouse, mutual relationship, responsibility, leadership, division of duties, conflict

Ailə ər-arvadlıq-valideynlik-qohumluq əlaqələrinə əsaslanan, əhali artımını, ailə ənənələrini, varisliyini, uşaqların sosiallaşması və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən insan toplumudur. Rus psixoloqu A.Q.Xarçiyevin sözləri ilə desək, “ailə həyat yoldaşları, valideynlər və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupdur” (7, s. 12).

Hər bir cəmiyyətin mədəniyyəti əyani olaraq ailədə əks olunur. Həmçinin sosial-mədəni fenomen kimi ailə də bütün bəşər mədəniyyəti, sivilisasiyanın, cəmiyyətin ictimai-tarixi və mənəvi təcrübəsini özünü əks etdirir.

Ailə və nikah məsələləri bəşəriyyətin yarandığı ilk dövrlərdən etibarən insanları dərinləndirən düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Ailənin təbiəti və mahiyyəti ilə bağlı dünya müfəkkirləri müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli mövqedə olmuşlar. Burada ilk təşəbbüskarlardan biri antik dünyanın böyük filosofu Platon (e.a. 427-347) olmuşdur. Platon “İdeal dövlət” əsərində cəmiyyətin birliyinə nail olmaq üçün qadınların, uşaqların və mülkiyyətin ümumi olması ideyasını irəli sürmüşdür. O, patriarxal ailəni “dəyişməz, ilkin ictimai özək” hesab edirdi. Platon ailələrin birləşməsi nəticəsində dövlətin meydana gəldiyini bildirirdi. Evlənməkdən imtina etməyi cinayət hesab edirdi və qeyd edirdi ki, 30-35 yaş aralığında olan hər kəs evlənməlidir. Hətta qədim Yunanıstanda bu yaş dövrünü keçən və subay olan hər kəs subaylığa görə vergi verməli idi (1, s. 8-9).

Aristotel kişilərə 37 yaş, qadınlara isə 18 yaşa kimi uşaq sahibi olmağı qadağan etməyi təklif edirdi. O, hesab edirdi ki, əhalinin sayı nə qədər az olarsa, cəmiyyətdə harmonik münasibətlər bir o qədər çox olar. Aristotelə görə ər və arvad münasibəti ağanın nökrə münasibəti ki-

mi olmalıdır. Ailədə kişini qadından daha üstün tutan Aristotelə görə qadın uşağa bədən, kişi isə ruh verir. Qadın tabe olur, kişi isə idarə edir.

Tomas Mor (1478-1535) ideal dövlət ideyasını “Qızıl kitab” əsərində irəli sürmüşdür. Bu dövldə kişi və qadınlar ictimai və sosial sferada birlikdə iştirak edirlər, məşğuliyyətləri fərqlənmir. Ailələr məhəbbət əsasında deyil, valideynlərin seçimi ilə qurulur. O, hesab edirdi ki, bununla bir çox problemlərin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Tomazo Kompanello (1568-1639) ideal bir şəhəri özünün “Günəş şəhəri” əsərində təsvir etmişdir. Bu şəhərdə kişi və qadınlar hər ikisi təhsil alır, hətta qadınlar hərbi təlimləri də öyrənirlər. Kişi və qadınların məşğuluyatları fərqlidir, kişilər ağır fiziki işlə məşğul olur, qadınlar isə uşaq doğur, onlara qulluq edir. Bu utopik şəhərdə isə ailə anlayışı yoxdur (2, s. 15).

Fransız maarifçisi və mütəfəkkiri J.J. Russo (1712-1778) “İctimai müqavilə haqqında və ya siyasi hüququn prinsipləri” adlı əsərində ailənin bütün cəmiyyətlərdə ən qədim, yeganə və təbii bir şey olduğunu qeyd edirdi (1, s. 10). J.J. Russo bildirirdi ki, ailə mütləq sevgi əsasında qurulmalıdır və həyat yoldaşı seçməkdə qadınla kişi bərabər hüquqlara malikdirlər (2, s. 16).

Antik orta əsrlərin və yeni dövrün filosofları bütün ictimai münasibətlərin ailə münasibətləri əsasında meydana gəldiyi fikrini irəli sürmüşlər. Monoqamiyanı ailənin başlangıcı kimi qəbul etmişlər.

Ailənin sosial-psixoloji sistem kimi tədqiqi bir neçə mərhələyə ayrılır: Birinci mərhələ – Antik dövrdən XIX əsrin ortalarına qədər olan dövr. Bu mərhələni Q. Kriatensen “sosial darvinizm mərhələsi” adlandırmışdır. Burada ailənin əsas forması monoqam ailə hesab olunur. Ailə cəmiyyətin kiçik nümunəsi, cəmiyyət isə genişlənməkdə olan ailə kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu mərhələdə ailə haqqında sırf nəzəri konsepsiyalar üstünlük təşkil edirdi.

İkinci mərhələ – XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə artıq ailə aktiv surətdə öyrənilməyə başlanmışdır. Bu mərhələdə çöl tədqiqatları və ibtidai cəmiyyətlər üzərində aparılmış müşahidələrdən əldə edilmiş geniş empirik materiallar və onların müqayisəli təhlili aparılırdı.

Üçüncü mərhələ – XX əsrin əvvəllərindən XX əsrin ortalarına qədər olan dövr. Krestensen bu dövrü “spontan elmi mərhələ” adlandırmışdır. Bu dövrdə ailə, nığah münasibətləri, forma və tipləri barədə empirik faktlar toplanmış və mütəxəssislər bütün səylərini ailə münəqişələrinin həlli yollarını tapmaq üzərində cəmləmişlər.

Dördüncü dövr – XX əsrin ortalarında bu günə qədər olan dövr. Krestensen bu dövrü “mənlilik şüuru mərhələsi” adlandırmışdır. Bu dövr üçün ailə psixologiyası, sosiologiyası nəzəriyyəsinin yaradılması və empirik tədqiqatların aparılması səciyyəvidir.

Ailə münəqişələri, valideyn-övlad münəqişələri haqqında fikir irəli sürən məşhur psixoloqlardan biri Zigmund Freyding psixanaliz nəzəriyyəsinə görə, kiçik yaşlarında oğlanlarda Edip, qızlarda Elektra kompleksi özünü göstərir. Bu terminlər yunan mifologiyasından götürülmüşdür. Nəzəriyyəyə görə, uşaqlar iki yaşından başlayaraq aks cinsdən olan valideynlərinə qarşı sevgi, ehtiras hiss edir. Bu zaman uşağın psixologiyasında “Edip çarının faciəsi” başlayır. Rəvayətə görə Edip atasını öldürmüş və anası ilə evlənmişdir. Bu faciəni Freyding Edip kompleksi adlandırmışdır. Yunan ilahəsi Elektra isə qardaşı Orestini atasını öldürməyə sövq edərək atasının qisasını almışdır. Yəni Freyding hesab edirdi ki, oğlan uşağı öz anasına, qız uşağı isə öz atasına qarşı şüuraltı formada sevgi hiss edir və o, digər valideynə düşmən gözü ilə baxır.

Keçmiş SSRİ-də 1960-cı illərin ortalarından etibarən ailənin geniş şəkildə öyrənilməsinə başlanmışdır. Ailədə liderlik, vəzifə bölgüsü, işləyən qadınların peşə və ailə rollarının uyğunlaşdırılması kimi məsələlər tədqiq olunurdu. 1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ər və arvadın emosional münasibətlərinə, vəzifə bölgüsünə, ailədaxili münəqişələrə, gənc ailələrə, uğursuz ailələrdə uşaqların tərbiyəsi və nığah-qədərki davranış məsələlərinə daha çox diqqət yetirildi. Bu məsələlərlə bağlı İ.V. Dubrovina, İ.V. Qrebennikov, S.V. Kovalyev, İ.S. Kon,

V.İ. Smirnov və başqaları geniş tədqiqatlar aparmışlar.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ailə problemləri sosial-psixoloji elmi tədqiqatların ayrıca müstəqil bir sahəsi kimi fərqləndirilmişdir. Buna səbəb həmin dövrdə sosial-humanitar biliklərin meydana gəlməsi idi.

Sosioloji tədqiqatlarda XIX əsrin ortalarından etibarən ailə dəyişikliyi və inkişafı məsələləri daha da aktuallaşdı. F. Engels iqtisadi inkişafın ailə transformasiyasına təsirini tədqiq etmiş, fransız sosioloq F. Le-Ple isə əksinə, ailənin cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərə təsirini araşdırmışdır. Ailə problemlərinin tədqiqatçılarından olan İ.V. Dubrovina gənclərin ailə həyatına hazırlığının metodologiyasını müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, gənclərin ailə həyatına hazırlığı onların mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Rus psixoloqu V.E. Çudnovski şəxsiyyətin kompleks keyfiyyətlərini tədqiq etmiş, xoşbəxt nığah üçün ətrafdakı insanları anlamaq, qarşı tərəfin marağı, zövq və adətlərinə hörmətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətləri vacib hesab edirdi. Rus sosioloqu V.A. Sisenko məşhur tədqiqatçılarından biri kimi ailə psixologiyası elminə “nığaha qabillik” anlayışını daxil etmişdir. O, burada bir sıra komponentləri də müəyyənləşdirmişdir. Buraya əməkdaşlıq, cütlüklərin bir-birinə qayğı göstərməsi, xeyirxahlığı, tərəfdaşın emosional aləminə, onun yaşantısına, kədərlər və uğursuzluğuna şərik olmaq, ünsiyyət qabiliyyəti, yaxşı əqoizmdən uzaq olmaq və s. aiddir (6, s. 10).

Azərbaycanda ailə problemlərinin pedaqoji və sosial-psixoloji baxımdan araşdırılması sahəsində XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq sistemli tədqiqatlar aparılmışdır. Mövzu ilə bağlı Ə.Ə. Əlizadə, Ə.S. Bayramov, R.İ. Əliyev, Ə.M. Məmmədov, O.O. İsmayılov, Z.B. Göyüşov, A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə, H.İ. Quliyev, L. Əliyeva, İ.Ə. Mirzəyev, Ş.F. Şabanov və başqaları tədqiqatlarında bir sıra aktual məsələlərə toxunmuşlar (5, s. 69).

Ailə münəqişələrini araşdıran müəlliflərin bir qismi (Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov və b.) ailə münəqişələrinin səbəblərini ailə üzvlərindən birinin və ya hər ikisinin ailə funksiyalarını yerinə yetirməməsində görür. Müəlliflər müəyyən etdikləri ailə funksiyalarına uyğun olaraq ailə münəqişələrinin dörd əsas motivini müəyyən et-

mişlər: reproduktiv (nəsilartırma), maddi təsərrüfat, tərbiyəvi və təsiredici.

Respublikamızda bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda ailələrdə münafişlərin psixoloji tərəfinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov, K.M. Şiriyeva və başqaları ailə münafişlərinin səbəblərinə aşağıdakıları aid etmişlər:

1. Mövcud olan məişət problemləri;
2. Ər və arvad arasında rol və vəzifələrin düzgün bölüşdürülməməsi;
3. Ər-avad arasında intim münasibətdə olan problemlər;
4. Ərlə arvadın valideynləri və qohumları ilə münasibətdə olan problemlər.

Prof. Ə.S. Bayramov tərəfindən aparılan tədqiqatlarda gənc ailələrdə münafişlərin yaranmasının tipik səbəblərindən biri kimi gənc oğlanların ailə həyatına lazımınca hazırlanmalarını göstərilir. Ə.S. Bayramova görə, nikaha ailədə, əsasən, qızları hazırlayırlar, oğlanlar isə praktik olaraq ailə həyatına hazırlanmırlar. Yəni bu istiqamətdə qız və oğlana fərqli yanaşmalar mövcuddur. Müvafiq hazırlığa malik olmadıqları üçün belə oğlanlar öz ailəsini müstəqil idarə edə bilmir və bu da ailə daxilində problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Valideyn və övlad arasındakı münasibətlərin əlverişli olması ailədə normal psixoloji iqlimin yaradılmasından asılıdır. Professorlar Ə. Əlizadə və A.N. Abbasov qeyd edirlər ki, məhz bu psixoloji iqlim ərlə arvadın, valideynlə uşaqların qarşılıqlı münasibəti ilə xarakterizə olunur (4, s. 44). Ailədaxili münafişlər barədə Ramiz Əliyev öz kitabında yazmışdır ki, anası ilə birlikdə yaşayan bir qadın, psixoloqa müraciət edir və ondan kömək istəyir. 30 yaşlı olan bu qadın anası ilə birlikdə yaşayır. Qoca anası ondan asılıdır və o, vaxtaşırı qayıışı götürüb anasını döyür, sonra isə ağlayır. Əməlinin düzgün olmadığını bilir, lakin özünü bu işdən çəkəndirə bilmir. Deyir ki, anası da uşaq vaxtı onu günahsız yerə qayıışla döyüb, ona görə də bütün bunları istəsə də unuda bilmir (3, s. 3). Bu misaldan da görüldüyü kimi, valideyn-övlad münasibətləri birbaşa olaraq uşaq psixologiyasına təsir edir və bu təsir uzun müddət insanların davranışında, sosial münasibətlərində özünü göstərir.

Münafişlərin uşaqların davranışına təsiri barədə danışarkən Albert Bandura və onun tə-

rəfdaşları olan Dortel Ross və Şeyrol Ros tərəfindən 1961-ci ildə keçirilən “Bobo Doll” təcrübəsi haqqında da məlumat vermək istəyərdim. Bu təcrübə vasitəsi ilə sosial davranışı öyrənməyə müşahidə və imitasiyanın, yəni təqlidin təsiri araşdırmaq idi. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə aqressivlik və zorakı davranışlar müşahidə və təqlid yolu ilə qazanılır. Bu psixoloji təcrübə də məhz bu davranış modellərini öyrənməyə yönəlmişdir. Burada önəmli məqam davranış modellərinin insanda hansı təsir effektini yaratdığını öyrənmək idi. 1961-ci ildə keçirilən bu təcrübəyə 72 uşaq cəlb olunmuş, bunların 36-sı oğlan, 36-sı isə qız uşaqları idi. Bu uşaqların hər biri Stanford Universitetində tərbiyə olunurdular. Tədqiqata cəlb olunan uşaqlarda yaş həddi 3-6 yaş arası idi. Təcrübədən əvvəl uşaqlar müşahidə edildi və davranışlarındakı aqressivlik 5 bal üzərindən dəyərləndirildi. Və uşaqlar 3 qrupa bölündü. Birinci qrupa aqressiv modellər, ikinci qrupa aqressiv olmayan modellər göstərildi, kontrol qrupu olan üçüncü qrupa isə model verilmədi. Tədqiqatda Bobo adlı partlamayan, plastikdən hazırlanmış modeldən istifadə edilmişdir. Modelə qarşı bir sıra zorakı davranışlar göstərilmişdir: çomaqla oyunağın başına vurulur, yerə atılır, yumruqlanır, təpiklə otağın bir tərəfindən digər tərəfinə atılır və s. Bütün bunlar uşaqlara göstərilir və sonra onlara Bobo ilə oynamağa icazə verilir. Nəticədə müşahidə edirlər ki, bu uşaqlar da eyni hərəkətləri Bobo üzərində edirlər. Təqlid etməklə yanaşı onlarda yeni aqressiv davranış formaları da yaranmışdır.

Bu tədqiqatdan da aydın şəkildə görürük ki, ailədə tez-tez münafişlər olarsa və bütün bunlar uşaqların gözü qarşısında baş verərsə onlar da münafişçiyə meyilli olub, aqressiv davranışlar sərgiləyəcəklər (8). Uşaqlar ailə münafişlərinə daha həssaslıqla yanaşır və onlarda müxtəlif böhran halətləri yaranır. Bu münafişlər uşaqların gələcək həyatı üçün daha ağır nəticələr verə bilər. Bütün ailə üzvləri, yaxın qohumlar və dostlar, son nəticə olaraq isə cəmiyyət bu münafişlərdən ziyan çəkir.

Göründüyü kimi, ailədaxili münafişlər pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda daim aktual bir problem kimi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ailədaxili münafişlərin uşaqlara təsiri ilə bağlı da müxtəlif tədqiqatlar aparılırsa da,

bu problem hələ də geniş tədqiq olunmayıb, ona görə də bu mövzunun daha çox öyrənilib, araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Problemin aktuallığı. Bəşər cəmiyyətinin böyük sosial kəşflərindən biri olan ailə insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanan mənəvi-psixoloji və sosial birliyin spesifik formasıdır. Sosial sistem kimi ailənin sabitliyi onun daxili psixoloji iqlimindən, mənəvi dəyərlərindən asılıdır. Ailədaxili münaqişələr və onun pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu kimi vacib bir mövzuya həsr olunması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə ailənin mahiyyəti və təbiəti ilə bağlı qədim dövrdən indiyədək, daha dəqiq desək, antik dövrdən müasir günümüzədək müxtəlif mütəfəkkirlərin fikirləri diqqətə çatdırılır, ailə sosial-psixoloji sistem kimi nəzərdən keçirilərək ayrı-ayrı mərhələlərinin səciyyəvi cəhətləri göstərilir və bu istiqamətdə aparılmış müxtəlif tədqiqatların nəticələri təhlil olunur.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik psixoloqlar yararlanı bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası: Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015, 424 s.
2. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2017, 288 s.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
4. Əliyeva N.R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsi: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2018, 134 s.
5. Kamalova A.Q. Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin dinamikası: Psixol. ü. fəls. dok. ... dis. Bakı, 2014, 133 s.
6. Кобалев С.В. Психология современной семьи. М.: Просвещение, 1988, 208 с.
7. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. М.: Статистика, 1978, 223 с.

E-mail: y. askerova@inbox.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəl.dok., dos. M.S. Əliyev*
psixol.ü.fəl.dok., dos. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2022